

Tijdschrift voor de geschiedenis
van de representatie

jaargang V | nummer 4 | voorjaar 2003

feit & fictie

Pieters
& Vandevoorde

De armoede van
de praktijk

Kwa

Alexander von Humboldt,
het schilderkunstige en
het natuurlijke landschap

D'hoker

Bekentenissen van
een masker

Couttenier

De reddende leugen

Storm

De herontdekking
van El Greco

Pieters
& Vandevoorde

Over de rand van de tekst

Zwijnenberg

Picasso en Rembrandt

Blumenberg

De smaak van de bijbel

Van Buuren

Het ontstemde universum

15 Euro

Maarten Couttenier

De reddende leugen

De tekstuele en
museale representatie
van de expeditie Charles
Lemaire 1898-1900

feit
&
fictie

OP 8 NOVEMBER 1897 VIEL HET DOEK voor de koloniale afdeling van de werelttentoonstelling in Brussel-Tervuren. Op de wens van Leopold II en vele kolonialen werd de tijdelijke expositie op dezelfde plaats omgevormd tot een permanent museum en in de lente van 1898 als het Musée du Congo heropend. Als directeur en secretaris fungeerden twee medewerkers aan de werelttentoonstelling, Théodore Masui en Emile Coart. Nog in hetzelfde jaar stuurden zij een gedrukte vragenlijst naar Congo om etnografische informatie te verzamelen over de reeds aanwezige stukken, maar ook om koloniale ambtenaren aan te sporen nieuwe etnografica te verzamelen. Eén van de geadresseerden was Charles Lemaire, die zich in Catanga bevond als hoofd van een wetenschappelijke expeditie.¹

Lemaire was op het moment van deze missie al bijna tien jaar in dienst van de État Indépendant du Congo. Na zijn militaire opleiding was hij in 1889 op 26-jarige leeftijd voor het eerst naar Congo vertrokken. Hij bracht het tot districtscommissaris van Coquilhatville en verzamelde toen al etnografische objecten en natuurhistorische specimina. Na een tweede dienstperiode in de kolonie, waar hij toezicht hield op de werkzaamheden aan de spoorweg Matadi-Léopoldville, was hij benoemd tot secretaris-generaal van de koloniale afdeling van de werelttentoonstelling van 1897. Hij had er onder meer de leiding over de 267 Congolezen die men in het park van het museum kon bezichtigen. In april 1898 vertrok hij met de karavaanleider Justin Maffei, fotograaf en taxidermist François Michel, kunstschilder Léon Dardenne en de geologen Jean De Windt en William Caisley naar het zuiden van Congo. De hele route van Moliro naar Dilolo en de terugreis via de Congo-rivier werd vastgelegd. Lemaire diende onder andere kaarten op te stellen van een

¹ Questionnaire ethnographique et sociologique, Brussel 1898. Voor een overzicht van de geschiedenis van het museum in Tervuren zie M. Wynants, Van hertogen

en Kongolezen. Tervuren en de koloniale tentoonstellingen 1897, Tervuren 1997. D. Thys van den Audenaerde (red.), Africa Museum Tervuren 1898-1998, Tervuren 1998.

² G.W. St anthropol
1987.

³ C. Lema
scientifiqu
Journal de
Moliro-M
Lofoi-Chu
section, Br
dagboeken
worden be
historisch
Africa Mu:
(RG 62.45)
van de coll
niaux-Hen
ventaire pe
Lemaire, c
mandant (:
Tervuren 1

⁴ A. Appa
life of thin
in cultural
Cambridge
met tekstu
opzichte va
antropolog
& G.E. Ma
Writing cu
and politics
Berkeley 1
met museal
J. Clifford,
of culture.
century eth
and literatu
1988. M. A
tours and g
anthropolo
Vancouver

regio die nog niet in detail bekend was. De 6600 kilometer lange reis door Afrika zou uiteindelijk meer dan 27 maanden duren.

Dat het om een wetenschappelijke expeditie ging, daar liet Lemaire geen twijfel over bestaan. In de inleiding tot zijn in 1902 gepubliceerde *Journal de route* stelde hij in positivistische en sociaal-darwinistische bewoordingen dat de rationele mens via de wetenschap in staat was gesteld de wereld te beheersen en kon opkomen voor zichzelf in het gevecht om het bestaan. Volgens Lemaire bestonden er twee soorten van wetenschap: het verzamelen van materiaal en het zoeken naar wetten die de feiten overstegen. De inzet van die wetten in de kolonisatie zou leiden tot de transformatie van de mensheid. Hij was ervan overtuigd dat de intellectuele capaciteiten van ras tot ras verschilden, maar hij nam ook aan dat Congolezen tot een hogere civilisatiegraad konden opklimmen door contact met de Europese cultuur. Het reisverslag van de militair Lemaire was in de eerste plaats een opeenstapeling van feitelijke informatie, maar met zijn uitzonderlijke theoretische beschouwing toonde Lemaire zich een aanhanger van het evolutionisme, een antropologische stroming die in de jaren 1870 in het Verenigd Koninkrijk ontstond, maar nog lang nadien doorwerkte.²

In de inleiding van het *Journal de route* stelde Lemaire zich expliciet ten doel de expeditie waarheidsgetrouw te beschrijven. Een vergelijking van de gepubliceerde tekst met onuitgegeven notities en brieven brengt echter frappante vertekeningen aan het licht. Daarom kunnen we het officiële verslag beter beschouwen als een tekstuele representatie van de koloniale ervaring.³ De expeditie Lemaire lag bovendien ten grondslag aan een tweede, museale representatie van de kolonie. De etnografische voorwerpen die Lemaire verzamelde, belandden uiteindelijk in Tervuren, waar ze door enkele wetenschappers werden bestudeerd en voor het grote publiek werden tentoongesteld. Het 'sociale leven' van de Congolese materiële cultuur onderging door die geografische verplaatsing betekenisvolle veranderingen. Zowel schrijvers als curatoren, zo wil ik in dit artikel laten zien, lieten zich bij het representeren van de koloniale werkelijkheid leiden door de 'reddende leugen'. Zij formuleerden een antwoord op de processen van verwarring en dislokatie die het reizen in de kolonie met zich meebracht. Het vreemde werd ingelijfd binnen en vertaald volgens westerse denkkaders, waarbij storende elementen werden vergeten.⁴

Het vertrekpunt

De lange en vermoeiende heenreis bleef in de gepubliceerde tekst achterwege. De reis verliep via de Middellandse zee, het Suez-kanaal en de oostkust van Afrika. Aan boord werd Lemaire geplaagd door zeeziekte. Het was één van de eerste, maar lang niet de enige van de vele ongemakken die het reizen naar de tropen met zich meebracht. Vanaf Beira begon een trage tocht per boot naar het

² G.W. Stocking, *Victorian anthropology*, New York 1987.

³ C. Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*. Section Moliro-M'pwéto-KaBéga-Lofoi-Chutes Ki-Oubo. 1re section, Brussel 1902. De dagboeken en brieven worden bewaard in het historisch archief van het Africa Museum in Tervuren (RG 62.45). Voor overzicht van de collectie: A. Thurniaux-Hennebert, *Inventaire papiers Charles Lemaire, capitaine-commandant (1863-1925)*, Tervuren 1968.

⁴ A. Appadurai, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986. In verband met tekstuele kritiek ten opzichte van de vroege antropologie zie: J. Clifford & G.E. Marcus (red.), *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, Berkeley 1986. In verband met museale representatie: J. Clifford, *The predicament of culture. Twentieth-century ethnography, art, and literature*, Cambridge 1988. M. Ames, *Cannibal tours and glass boxes. The anthropology of museums*, Vancouver 1992.

hart van Afrika. Het materiaal van de expeditie moest immers meermaals van het ene schip op het andere worden overgeladen. De expeditieleden droegen ongeveer twintig ton met zich mee, waaronder kampeermateriaal, kleding, alcoholische dranken, tabak en sigaren en voedsel in conserven. De zwaarste en waardevolste voorwerpen waren ongetwijfeld de wetenschappelijke instrumenten, zoals een sterrenkijker, magnetometer, barometer. Alle ladingen werden zorgvuldig verpakt in houten, met zink verstevigde kisten om beschadigingen te vermijden. Tot zijn grote ergernis diende Lemaire soms dagen te wachten op de komst van een schip en werd er regelmatig halt gehouden voor het inladen van hout of het herstellen van averij.

Na bijna twee maanden reizen zette de expeditie voor het eerst voet op het grondgebied van de État Indépendant du Congo. Vanaf Moliro aan het Tanganyika-meer konden de werkzaamheden eindelijk worden begonnen, maar al gauw sloeg het noodlot toe. De Windt en Caisley verdronken, samen met zes zwarten, tijdens een storm op het meer. De lijken van de expeditieleden werden bedekt met de koloniale vlag en samen met de zes Congolezen begraven. Tot overmaat van ramp werden de vier overgebleven expeditieleden ernstig ziek en diende het avondmaal te worden vervangen door grote doses kinine. Lemaire beschreef de situatie als een nachtmerrie die maar niet wilde ophouden. Hij was fysiek uitgeput en kende momenten van depressie. Twee maanden later werd Maffei getroffen door hepatitis. Lemaire trachtte de ziekte nog te verzachten met een fles bordeauxwijn, maar Maffei diende uiteindelijk toch te worden gerepatrieerd.

Geestelijke ijver versus fysieke ongemakken

Na dit rampzalige begin moest de eigenlijke expeditie nog van start gaan en de karavaan worden samengesteld. Elke Europeaan kreeg een persoonlijke boy toegewezen. Verder bestond de karavaan uit koks, tolken, vrouwen en kinderen en natuurlijk de honderden dragers die verantwoordelijk waren voor het transport van de duizenden kilo's materiaal. Ze droegen ook de hangmatten waarin de Europeanen konden uitrusten in geval van ziekte of vermoeidheid. De dragers dienden te worden onderhouden door de missie en werden betaald met pareltjes, stoffen, lepels en spiegels. Het werven van de dragers zou gedurende de meer dan twee jaar durende reis een constante reden tot zorg zijn. Volgens sommige koloniale ambtenaren dreigde de rekrutering van de dragers de hele regio te ontvolken. De verplaatsing van de karavaan van het ene dorp naar het andere verliep andermaal traag en moeizaam, maar Lemaire weigerde het aantal vrachten te beperken.

De wetenschappelijke instrumenten had hij immers nodig om metingen uit te voeren. Vóór het vertrek was Lemaire nog snel opgeleid om alle instrumenten te kunnen hanteren. In totaal zou hij 117 magnetische en 195 geografische

5 De resultaten van metingen werden gegeven in twee Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tang des observations magnétiques et altimétriques sur le territoire de l'État Indépendant du Congo*, août 1898 au 2 1900, Brussel 1 Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tang des observations magnétiques et altimétriques sur le territoire de l'État Indépendant du Congo*, du lundi 1899 au dimanche 1899, B

6 Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tang*, Journal de route

7 Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tang*, Journal de route

5 De resultaten van de metingen werden uitgegeven in twee delen: C. Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tanga. Résultats des observations astronomiques, magnétiques et altimétriques effectuées sur le territoire de l'Etat Indépendant du Congo*, du 4 août 1898 au 2 septembre 1900, Brussel 1901. C. Lemaire, *Mission scientifique du Ka-Tanga. Résultats des observations astronomiques, magnétiques et altimétriques sur le territoire de l'Etat Indépendant du Congo*, du lundi 18 septembre 1899 au samedi 14 octobre 1899, Brussel 1901.

6 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 131.

7 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 166.

punten vastleggen en nog eens evenveel hoogtes bepalen gedurende 265 avonden van observaties. De kaart die Lemaire bij zich had bleek op vele punten niet te kloppen. Hij zorgde ervoor dat koloniale posten, rivieren en meren een geheel nieuwe positie kregen toegewezen op de wereldkaart.⁵ Lemaire antwoordde ook op de vraag van het museum in Tervuren en begon met het samenstellen van een natuurhistorische collectie, waarbij jachtgeweren, visnetten en vlindernetjes werden ingezet. Het verzamelen van flora en fauna gebeurde meestal tijdens rustperiodes of als de expeditie vastzat door een gebrek aan dragers. De plaatselijke bevolking bracht vissen, patrijzen, antilopen en hyena's in ruil voor pareltjes. Dardenne zorgde voor tekeningen en schilderijen van de collecties, wat hem de bijnaam 'Samaki' of vis opleverde. De taxidermist zorgde er vervolgens voor dat de dieren konden worden vervoerd naar Tervuren.

Net als Lemaire kreeg Michel een korte opleiding waarin hij de kunst van de taxidermie leerde. Michel gebruikte verschillende soorten messen, scalpels en schrapers waarmee de dieren werden ontdaan van vlees, beenderen en ingewanden. Om de huiden te bewaren werden ze met arseenhoudende zeep en aluin behandeld. Michel toonde zich niet alleen een volleerd taxidermist, maar bleek ook een uitstekende kok te zijn. Dubbele exemplaren werden niet altijd opgenomen in de collectie en verdwenen in een kookpot. Eén exemplaar van een bepaalde soort gans was later te zien in Tervuren, maar het andere werd bereid met wijn en rozijnen. Kleinere dieren zoals insecten werden in glazen flessen met formaline naar België gestuurd. Dardenne verzamelde eveneens insecten, al zijn die specimina nooit in Tervuren aangekomen. Geen enkele Congolees durfde de fles met formaline waarin de insecten werden verzameld nog te openen, zodat hij genoodzaakt was de fles weg te gooien. Ook bij de Europeanen boezemden de nog nauwelijks bekende producten als formaline en arseenhoudende zeep angst in. Toen Michel ernstig ziek werd, zocht hij volgens Lemaire de verklaring bij de chemische producten waarmee hij diende te werken: 'Het feit dat hij zich voortdurend onwel voelt schrijft hij toe aan de dampen van de formaline, arseenhoudende zeep en andere producten waarvan hij steeds weer gebruik moet maken bij het opzetten van de dierenverzameling.'⁶

Alle leden van de expeditie werden trouwens geplaagd door ziekte. Het leidde tot frustratie. De langdurige perioden van ziektes vertraagden de tocht en brachten de wetenschappelijke activiteiten in het gedrang. In de inleiding van zijn uitgegeven dagboek omschreef Lemaire zijn 'wandeling door Afrika' als lang, maar gemakkelijk. Al snel zou anders blijken. Het reisverslag van Lemaire lijkt soms meer op een medische encyclopedie. Er is sprake van astma, migraine, tandpijn, diarree en overgeven, neerslachtigheid, dysenterie en natuurlijk van malaria, die leidde tot hevige koortsaanvallen. 'Ik breng de nacht door met Vrouwe Koorts, een even vurige als hinderlijke minnares.'⁷ Lemaire had ook last van een ontsteking aan het been die hem dusdanig parten speelde dat hij op een gegeven moment overwoog terug te keren.

De oorzaak van vele ziektes diende volgens Lemaire te worden gezocht bij de hoge vochtigheidsgraad en de hoeveelheid elektriciteit in de lucht. De malaria-koorts was volgens hem een gevolg van een 'verstoring van het medisch evenwicht', veroorzaakt door een verandering in de circulatie van het bloed. Lemaire associeerde malaria (afgeleid van het Italiaanse *mal aria*, slechte lucht) met vochtige gronden en hoge temperaturen en verwees naar de 'moeraskoorts'. De Franse dokter Alphonse Laveran had in 1880 die hypothese al verworpen en aangetoond dat malaria werd verspreid door microben, maar Lemaire hechtte weinig belang aan die wetenschap. Toch had Lemaire in zijn bagage ook de medische handleiding van Gustave Dryepondt, waarin die bevinding werd bevestigd, al bestond er nog onduidelijkheid over de manier waarop malaria wordt verspreid.⁸ De overdracht via muggen en de ontwikkeling van de parasiet in de mens werd voor het eerst beschreven door Amico Bignami en Giovanni Battista Grassi in 1898, het jaar van het vertrek van de expeditie Lemaire, die zich blijkbaar nog niet bewust was van de gevaren. Lemaire was er bovendien van overtuigd dat baden in het Tanganyikameer opknappend werkte, iets wat toeristen tegenwoordig ten stelligste wordt ontraden. Naar eigen zeggen stond Lemaire weigerachtig ten opzichte van het gebruik van geneesmiddelen en trachtte hij te genezen door zweten, rusten en een dieet. Ook het reizen werd als helend beschouwd: 'Omdat we binnenkort weer op weg gaan, zal het met onze gezondheid wel goed komen. Het reizen is in Afrika immers het beste geneesmiddel.' Uit de tekst en de brieven blijkt echter dat Lemaire zelf ook purgeermiddelen en kinine innam en opium gebruikte tegen nierpijn.⁹

Etnografie en collectioneren in het ijl

Ondanks al die medische problemen werden er toch etnografische voorwerpen verzameld voor het museum. Dit moest zo snel mogelijk gebeuren, omdat men vreesde dat de etnografica door het contact met de Europeanen op een dag onvindbaar zouden worden. De eerste etnografen dienden op zoek te gaan naar het ongeschonden Afrika van vóór het contact met de kolonisator. Ironisch genoeg verdween die 'pure cultuur' stelselmatig door die verdergaande zoektocht en de steeds frequentere contacten tussen blank en zwart. Vlug handelen bleek noodzakelijk, niet alleen omdat Afrikanen begonnen met het kopiëren van Europese patronen en modellen, maar ook omdat men de onderlinge concurrentie met andere Europese naties vreesde. Na een rondreis in Engeland schreef directeur Masui: 'Een vreemdeling, waarvan er in de gedaante van Engelse missionarissen heel wat ijverige exemplaren rondlopen, hoeft maar een soortgelijk voorwerp op te sturen en wij zijn onze ontdekking kwijt. Toen ik vorige week in Londen was om te zien wat ze uit de Congo hebben, stond ik versteld. Ik heb een stapel brieven gezien van missionarissen die zendingen aan het British Museum beloven.' In de

8 G. Dryepondt, 'Hygiène, médecine et chirurgie au Congo', in: A. Donny & G. Dryepondt (red.), *Manuel du voyageur et du résident au Congo*, Brussel 1896, 6-11, 51. Lemaire was één van de medewerkers van die publicatie en schreef een bijdrage over de noodzakelijke kleding en wapens in de kolonie.

9 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 128, 183, 229. Lemaire, hs. 62.45.49, 21. Lemaire, hs. 64.45.4, 67.

10 Citaat uit: 62.45.110. Bri
aan Lemaire, :
Voor de cijfer
T. Masui & E.
collections eth
du musée du C
Brussel 1899, .

11 Lemaire, hs.
44-45. Lemaire,
scientifique du I
Journal de route
Voor een overzi
etnografische vo
die in Tervuren :
kwamen, zie Do.
ethnographique
idee dat het kolo
discours meer ve
het 'zelf' dan de
werd voor het ee
E.W. Said, *Orien*
Western concept
Orient, Londen 1

¹⁰ Citaat uit: Lemaire, hs. 62.45.110. Brief van Masui aan Lemaire, 10 juni 1898. Voor de cijfergegevens zie: T. Masui & E. Coart, *Les collections ethnographiques du musée du Congo*, Brussel 1899, 2-4.

periode waarin Lemaire naar Catanga trok had het British Museum ongeveer zeshonderd Congolese etnografica in zijn bezit. In 1896 stond België wel nog ruim aan kop met 7598 originele stukken.¹⁰

Toch werden ook de leden van de Mission Lemaire aangespoord om de collectie in Tervuren aan te vullen. Lemaire en Michel kregen voor het vertrek weliswaar een korte opleiding, maar voor het verzamelen van de materiële cultuur werd niemand geschoold. Collecties werden aangelegd tijdens korte bezoeken aan verscheidene dorpen, waarbij geen aandacht werd besteed aan de analyse van de lokale betekenis. Het zou nog tot 1913 duren voor een medewerker van het etnografisch departement in Tervuren zelf collecties zou gaan verzamelen in de kolonie. Ook het beschrijven van zeden en gewoonten gebeurde door niet-specialisten, die de overdaad aan nieuwe informatie niet in een wetenschappelijk kader konden plaatsen. Allerlei stereotypen in de koloniale beeldvorming dienden als leesraster bij het contact met de 'ander'.

Masui vroeg uitdrukkelijk om etnografische voorwerpen die nog niet in het museum werden tentoongesteld. Het overgrote deel van de collectie bestond uit wapens. Men was vooral op zoek naar voorwerpen in verband met politiek, religie en kunst. Lemaire zou uiteindelijk tientallen objecten naar België verzenden, waaronder regalia van lokale hoofdmannen, 'fetisjen' en muziekinstrumenten. Die laatste waren betrekkelijk uitzonderlijk, maar wanneer Lemaire de kans kreeg kocht hij ze meteen. Zo betaalde hij twee vadem stof voor een fluitje, dat meerdere tonen voortbracht, aan een Congolese 'virtuoos', die zeer blij was met de goede handel. De voorliefde van de curatoren ging uit naar oude en zeldzame voorwerpen die geen invloed vertoonden van Europese vormen. Toch werden etnografica ook verworven op bestelling. Bij zijn eerste bezoek aan de hoofdmann Mumbalanga bestelde Lemaire twee houten hamers en een ijzeren hak, die bij een tweede doortocht werden opgehaald. Ondanks de richtlijnen van Masui zou de collectie van Lemaire voor een groot deel bestaan uit wapens, zoals speren, bijlen en messen, wat misschien meer zei over de preoccupaties van een Belgische militair, dan over een Congolese werkelijkheid.¹¹

Lemaire was ook gefascineerd door de techniek van het ijzersmelten, een terugkerende bron van verwondering in het koloniale discours. Hij beschreef hoogovens van drie meter hoog, met onderaan een rij openingen, waardoor lucht werd aangevoerd via blaasbalgen. In de ovens werd een temperatuur van meer dan duizend graden bereikt, waardoor het ijzererts smolt en kon worden bewerkt. Het inwinnen van etnografische informatie verliep echter allesbehalve vlot. De lokale hoofden beschreven wel de werking van de hoogovens, leverden voorbeelden van onbewerkt ijzererts en afgewerkte producten, maar Lemaire werd niet toegelaten bij het eigenlijke productieproces. Het smelten van ijzer werd omgeven met allerlei magische rituelen en buitenstaanders werden geweerd. Lemaire reageerde geprikkeld: 'Het is om razend te worden dat niemand van al deze mensen ons iets

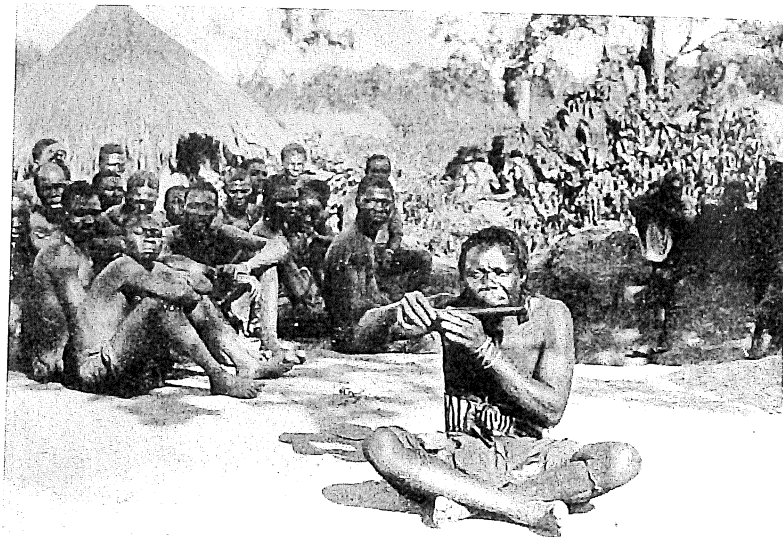
¹¹ Lemaire, hs. 62.45.31, 44-45. Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 149-150. Voor een overzicht van etnografische voorwerpen die in Tervuren aankwamen, zie Dossier ethnographique nr. 9. De idee dat het koloniale discours meer vertelde over het 'zelf' dan de 'ander' werd voor het eerst gevat in E.W. Said, *Orientalism. Western conceptions of the Orient*, Londen 1978.

wil vertellen over de tijd waarin de ijzerbewerking op zo grote schaal is begonnen.¹² Lemaire riep anderen die in zijn voetsporen zouden treden dan ook op om na te gaan of zijn bevindingen juist waren: 'Reizigers die in de toekomst deze streken aandoen moeten nog de visu (met het oog) de inlichtingen controleren die wij alleen de auditu (van horen zeggen) kunnen geven.'¹³

Dezelfde problemen deden zich voor bij het verwerven van etnografische informatie rond begrafenisrituelen. In de koloniale verbeelding keerde steeds de veronderstelling terug dat de Afrikanen geen begraafplaatsen hadden voor hun doden. Men geloofde dat ze de lijken in het woud achterlieten waar ze werden opgegeten door wilde dieren. Lemaire ondervroeg hierover enkele Congolezen en die leken dit idee te bevestigen. Hij zag echter nergens aasvogels of resten van beenderen en rook nergens rottend vlees. Na verdere ondervraging bleek de

12 Lemaire, 'L'expédition scientifique du Katanga', *La Belgique coloniale* 5 (1899), 198b.

13 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 61.

Veldfoto van Michel van een Congolese 'flûtiste noire' met zijn instrument. Het fluitje wordt in het etnografisch departement van Tervuren onder het nummer RG 3580 bewaard. Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 270

14 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 302.

15 Dit verhaal werd onder andere in het leven geroepen door de Engelse missionaris F.S. Arnot in zijn *Garenganze, or, Seven years pioneer mission work in Central Africa*, Londen 1889, 198.

blanke ook hier een ongewenste indringer. 'Zeker, wij hebben kerkhoven, maar wij zien niet graag dat daar vreemdelingen komen.'¹⁴

Een andere misvatting waarvan Lemaire het slachtoffer bleek te zijn was de veronderstelling dat er holbewoners woonden in Catanga.¹⁵ Het zou gaan om Balamotoas, een zeer primitief ras van pygmeeën, die zich telkens zouden verschuilen in grotten wanneer vijandige groepen hen bedreigden. Cairns Questiaux en Kemper Voss, de vervangers van De Windt en Caisley, startten met de exploratie van de grotten van Catanga, maar konden geen sporen van bewoning

16 Lemaire, 'Les grottes du Katanga', *La Belgique coloniale* 6 (1900), 53a

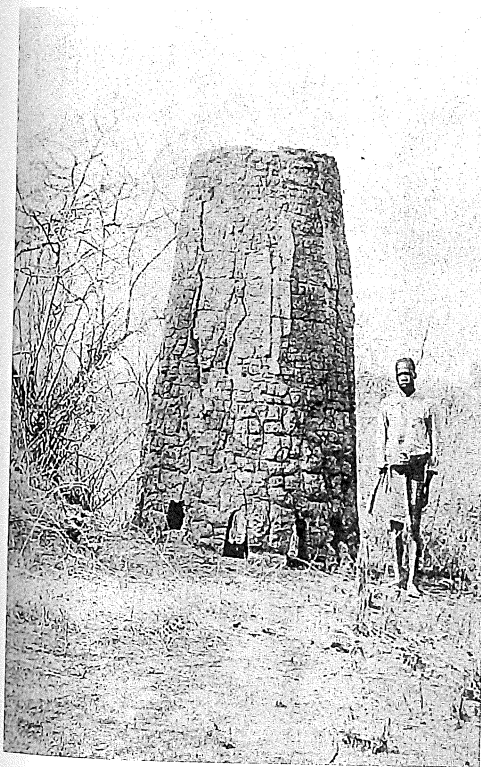
Hoogoven in Catanga c
Foto van Michel zoals c
van Lemaire, *Mission s
route*, 77

17 E. Reclus, 'Préface', Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, x. Élisée Reclus verwierf wetenschappelijke bekendheid door de uitgave van zijn negentiendelige *Nouvelle géographie*

e schaal is begonnen dan ook op om de toekomst deze en controleren die

van etnografische g keerde steeds de hadden voor hun 1 waar ze werden de Congolezen en gels of resten van vraging bleek de

16 Lemaire, 'Les grottes du Katanga', *La Belgique coloniale* 6 (1900), 53a.

Hoogoven in Catanga die bij het ijzersmelten werd gebruikt. Foto van Michel zoals die werd opgenomen in het dagboek van Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 77

17 E. Reclus, 'Préface', in: Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, x. Élisée Reclus verwierf wetenschappelijke bekendheid door de uitgave van zijn negentiendelige *Nouvelle géographie*

vinden. Volgens Lemaire werd de expeditie misleid door lokale gidsen die weigerden de waarheid te vertellen. Bovendien verdacht hij de Congolezen ervan hem tegen te werken door te weinig eten en manschappen te leveren. Volgens een lokale hoofdman lag het probleem elders: 'Ik doe wat ik kan, maar de mensen zijn veel te bang.' Lemaire omschreef de houding van de zwarten ten opzichte van de blanken als een 'merkwaardig mengsel van angstvallig wantrouwen en bereidheid om ons tegemoet te komen, of ons in elk geval niet te mishagen'. De verhalen over de holbewoners bleken uiteindelijk tot het rijk der fabelen te behoren. Lemaire vond wel Balamotoas, maar die woonden niet in grotten. 'Ook mijn

zegliden moeten hartelijk lachen wanneer ik ze vertel dat de Balamotoas als pygmeeën worden voorgesteld.'¹⁶ Volgens Lemaire was de termiet de enige holbewoner in Afrika.

'Vriendschap, samenwerking, rechtvaardigheid'

De relatie tussen blank en zwart was gespannen en onder de expeditieleden zelf boterde het ook niet altijd. In het voorwoord van het dagboek van Lemaire schreef de bekende anarchist en geograaf Élisée Reclus dat 'nu het ideaal van één man het ideaal van allen was geworden, de expeditie, in volstrekte eendracht, een collectief individu vormde met één enkel lichaam en één enkele ziel. Er was, lijkt het, geen gezag meer nodig; het had plaats gemaakt voor vriendschap, samenwerking, rechtvaardigheid.'¹⁷ Maar dit was een rationalisering die weinig te maken had met de werkelijkheid in het veld. Vooral in de correspondentie zijn sporen terug te vinden van onvermijdelijke conflicten tussen de Europeanen. Lemaire beschuldigde een koloniale ambtenaar er bijvoorbeeld van dat hij teveel parels rekende voor zijn verblijf, parels die hij voor de aankoop van rubber en ivoor zou hebben gebruikt. Over het werk van Michel was Lemaire in het algemeen zeer tevreden, al was er ook hier kritiek: 'Ik mis in Michel alle kwaliteiten van een leider. Hij schat een situatie niet goed in, (...) kan geen duidelijke opdracht

universelle (1875-1894). Na de zoveelste verbanning uit Frankrijk zocht hij toevlucht in Brussel. Hij

doceerde er sinds 1892 aan het Institut de Géographie van de Université Libre de Bruxelles, waar hij kenne-

lijk goede contacten onderhield met Lemaire.

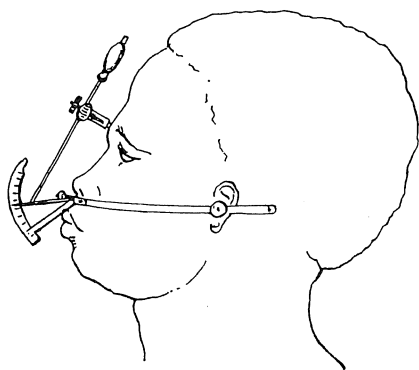
18 Lemaire, hs. 62.45.37, 88.

19 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 243.

geven, en weet ook niet hoe hij onmiddellijk maatregelen moet treffen.¹⁸ Voss en Questiaux konden elkaar zelfs niet luchten en gedroegen zich als kat en hond: 'En dan denken ze dat iedereen zich in Afrika met elkaar verbroedert! Broeders die elkaar haten, dat is het! In werkelijkheid wil iedereen zich gedragen als een klein potentaatje, en alleen doen waar hij zin in heeft.'¹⁹ Ten slotte kwam ook Dardenne regelmatig in botsing met Lemaire omdat de expeditieleider de Congolezen als vijand nummer één beschouwde.

De persoonlijke boy van Lemaire, Djoti, moest het regelmatig ontgelden. 'Toen ik een fles water vroeg, heeft de stommeling een fles gepakt uit de kist waarin Michel zijn zoölogische verzameling bewaart; hij vulde die fles voor me met water, en ik heb eruit gedronken zonder te weten dat ik de kans liep op een vergiftiging. Vanochtend kwam de zaak aan het licht, toen Michel zijn kisten inspecteerde; hij heeft de boy toen een pak slaag gegeven, en daarom is hij

23 Lemaire, hs. Bomas waren v 'Arabieren' die moesten bieder aanvallen van c Indépendant du

Antropologische instrumenten zoals de goniometer (l) werden ingezet bij metingen op Congolese lichamen die moesten leiden tot een duidelijke rassenindeling. De *échelle chromatique* van Broca (r) hielp antropologen bij het vastleggen van de kleur van haar, ogen en huid. V. Jacques, *Carnet d'observations ethnologiques*, Brussel 1898, 10 en 55

20 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 77-78.

21 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 100.

22 In verband met de kolonisatie van Congo zie onder andere: I. Ndaywel e Nziem, *Histoire du Zaïre. De l'héritage ancien à l'âge contemporain*, Gembloux 1997. A. Hochschild, *De geest van Leopold II en de plundering van Kongo*, Amsterdam/Leuven 1998.

weggelopen.' Ironisch genoeg vergiste Lemaire zich diezelfde dag opnieuw en dronk een half glas azijn in plaats van water. 'De onaangename gevolgen bleven niet uit, en maakten dat ik mijn vergissing duur moest betalen.'²⁰ Ten opzichte van de dragers die hij 'beesten' noemde met 'koppen van steen' toonde Lemaire zelden respect; als dat dan al gebeurde was dit met een cynische ondertoon: 'Ik kan het niet nalaten om nogmaals eer te bewijzen aan die 'vuile nikkers', zonder wie wij hier treurig zouden zitten te kijken, of liever gezegd, zonder wie wij in Afrika helemaal niets te kijken hadden, omdat wij er dan niet zouden zijn.'²¹

De kolonisatie van Congo betekende een historische breuk waarbij de lokale politieke, economische, sociale en culturele referentiekaders werden verstoord door de koloniale inmenging.²² Leopold II had in het begin van de jaren negentig verschillende militaire expedities naar het zuiden van Congo gestuurd om de regio onder de 'pax belgica' te stellen. De belangrijkste tegenstander was de in Tabora geboren Msiri. Hij greep de macht in Catanga in de jaren zeventig en kreeg de controle over de plaatselijke kopermijnen, wat hem in conflict bracht met de Lunda. Msiri bood ook jarenlang verzet tegen militairen van de État Indépen-

24 Lemaire, h

en moet treffen.¹⁸ Voss en
n zich als kat en hond: 'En
verbroedert! Broeders die
ich gedragen als een klein
lotte kwam ook Dardenne
leider de Congolezen als

iet regelmatig ontgelden.
en fles gepakt uit de kist
ij vulde die fles voor me
lat ik de kans liep op een
toen Michel zijn kisten
geven, en daarom is hij

de goniometer (l)
olese lichamen die
senindeling. De *échelle*
pologen bij het vast-
huid. V. Jacques,
, Brussel 1898, 10 en 55

zelfde dag opnieuw en
enamel gevolgen bleven
alen.²⁰ Ten opzichte van
'toonde Lemaire zelden
: ondertoon: 'Ik kan het
rikkers', zonder wie wij
onder wie wij in Afrika
ouden zijn.²¹
ische breuk waarbij de
ntiekaders werden ver-
het begin van de jaren
en van Congo gestuurd
ste tegenstander was de
in de jaren zeventig en
n in conflict bracht met
n van de État Indépen-

23 Lemaire, hs. 62.45.49, 9.
Bomas waren vestingen van
'Arabieren' die weerstand
moesten bieden tegen de
aanvallen van de État
Indépendant du Congo.

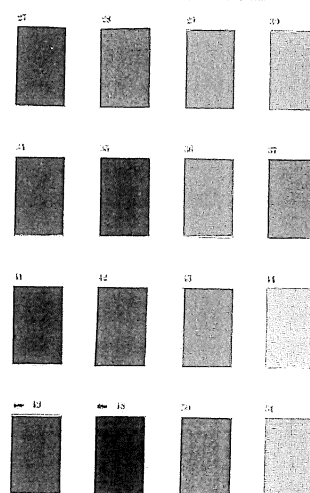
24 Lemaire, hs. 62.45.111.

dant du Congo. 'De wrede tiran', zoals hij in koloniale geschriften werd genoemd, werd uiteindelijk omgebracht door de Belg Bodson van de Stairs-expeditie, die hierbij ook zelf het leven liet. Toen Lemaire enkele jaren later door Catanga trok werd hij door de dragers herinnerd aan de conflicten. 'Onderweg wezen de dragers me op de plaatsen waar de Arabieren hun boma's hadden opgericht (..). Ze vertelden me hoeveel mannen aan beide zijden waren gedood, en hoe de Arabieren naar het oosten ontsnapten, op Engels gebied, waar zij met rust werden gelaten.'²³ Lemaire bezocht ook de grafmonumenten van gesneuvelde soldaten van de Congo-staat, die ervoor zorgden dat de sporen van de conflicten zichtbaar bleven in het landschap. William Stairs leefde verder in de orale overlevering onder de naam *bwana m'zinga* of 'meneer kanon'.

Na de 'pacificering' van Catanga was de wetenschappelijke bestudering van de regio de volgende stap in de inbezitneming van het territorium. Lemaire speelde zelf ook een actieve politieke rol, al werd dat slechts in bedekte termen omschreven. 'Zij [de expeditie] dient geen enkel politiek doel, behalve langs de zuidgrens en in de streek tussen het Moëro- en het Bangwelo-meer, waar de inheemse hoofden zullen worden aangespoord om documenten te tekenen waarin zij zich onderwerpen.'²⁴ De kaarten die Lemaire diende op te stellen werden gebruikt om de territoriale aanspraken van Leopold II kracht bij te zetten. De politieke grenzen in Catanga werden opnieuw getekend door Belgische en Britse koloniale, waarbij bijzonder weinig aandacht werd geschonken aan de lokale leefwereld.

De politieke taak van de expeditie kwam duidelijk aan het licht toen Lemaire militaire steun verleende aan de onderdrukking van een lokale opstand. Naar eigen zeggen probeerde Lemaire tijdens de expeditie zo weinig mogelijk wapens in te zetten, wat een breuk betekende met de methoden die hij had gehanteerd tijdens zijn eerste twee dienstperiodes in Congo. 'Ik wilde dat ik niet één patroon hoefde af te vuren, in de overtuiging dat één enkele kist met parels—

COLORATION DE LA PEAU ET DU SYSTEME PILEUX
D'APRES L'ECHELLE CHROMATIQUE DE V. JACQUES

25 Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, 140. Voor een beeld van de eerste jaren van Lemaire in Congo zie: D. Vangroenweghe, *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo*, Brussel 1985.

26 De dagboeken van Dardenne en Verdick geven meermaals een heel andere kijk op de feiten dan het reisverslag van Lemaire. E.-J. Devroey & C. Neuhuys-Nisse, *Léon Dardenne 1865-1912. Peintre de la mission du Katanga (1898-1900)*, Tervuren 1965, 72. E. Verdick, *Les premiers jours au Katanga (1890-1903)*, Brussel 1952, 116 en 144-145.

27 Devroey, Léon Dardenne, 77.

vrijwel altijd—meer kan uitrichten dan tien kisten met lood'.²⁵ Die belofte werd echter niet nagekomen tijdens de onderdrukking van de revolutie van de Basanga. Julien Fromont, die deel uitmaakte van de expeditie als vervanger van Maffei, vertrok samen met Edgard Verdick, *chef de poste* in Lofoi, en de soldaten die de expeditie begeleidden naar de Basangas voor een 'palabre'. Tijdens de gevechten liet Fromont het leven nadat hij in het hart was getroffen. Onder de soldaten die streden aan de zijde van de Belgen vielen drie gewonden en één dode. Aan de overzijde vielen tien gewonden en vijf doden onder wie de hoofdmans Mulumu-Niama. Het hemd van Fromont met een gaatje ter hoogte van de linkerborst werd naar huis gestuurd. 'Wat een vreselijk aandenken voor zijn ouders.'²⁶

Belgen in Dilolo en het Musée du Nord

Na de dood van Fromont en het verblijf in Lofoi houdt het dagboek van Lemaire, zoals het bij Weissenbruch werd uitgegeven, plotseling op, ondanks het feit dat de expeditie zijn einddoel nog lang niet had bereikt. Van de tocht naar Dilolo en de terugkeer naar Antwerpen zijn alleen korte, warige notities in dagboeken en brieven bewaard gebleven. Het wordt al snel duidelijk waarom. Lemaire probeerde nog steeds de geografische positie van dorpen en waterlopen vast te leggen en bleef ook collecties verzamelen voor Tervuren, maar de expeditie kwam in conflict met de lokale bevolking. Toen ze opnieuw door het gebied van de Basanga trokken, vreesde Dardenne, en waarschijnlijk de hele expeditie met hem, wraakacties door middel van brandstichting in de brousse waardoor 'onze vierhonderd mensen en wijzelf gebraden zullen worden als kippen'.²⁷ De sfeer in de karavaan raakte verziekt. Lemaire bestrafte verscheidene soldaten met de *chicotte* (zweepslagen), anderen

Groepsfoto van de overgebleven leden van de expeditie Lemaire 1898-1900, v.l.n.r. Voss, Questiaux, Dardenne, Lemaire en Michel. Lemaire, *Mission scientifique du Katanga. Journal de route*, iv

28 Lemaire, 73.

29 Lemaire, *Notes de l'expédition au Katanga Belgique* 341a.

Etnografisch
Hankar (Congo)
©Afric

30 Devroey, 79.

lood'.²⁵ Die belofte werd
revolte van de Basanga.
3 vervanger van Maffei,
oi, en de soldaten die de
e'. Tijdens de gevechten
1. Onder de soldaten die
en en één dode. Aan de
de hoofdmans Mulumu-

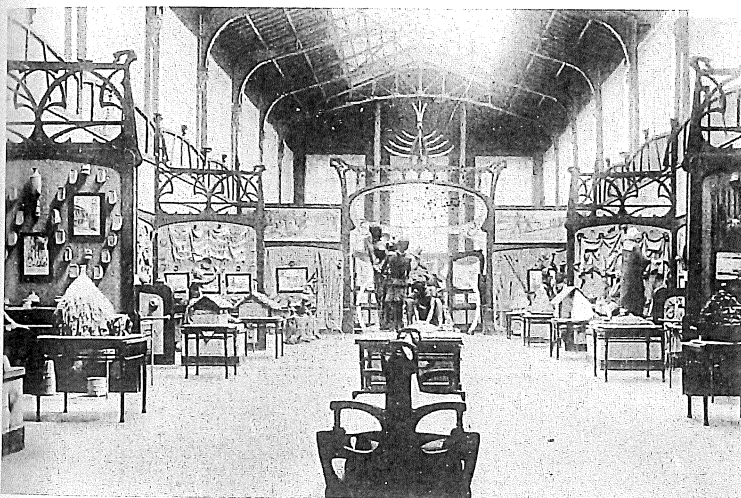

leden van de expeditie
Questiaux, Dardenne,
ion scientifique du

le nog steeds de geo-
n bleef ook collecties
onflikt met de lokale
nga trokken, vreesde
akacties door middel
rd mensen en zichzelf
aan raakte verziekt.
reepslagen), anderen

²⁸ Lemaire, hs. 62.45-51,
73.

²⁹ Lemaire, 'Les découvertes de l'expédition scientifique du Katanga', *La Belgique coloniale* 6 (1900), 341a.

Etnografische zaal in Tervuren naar de plannen van Paul Hankar (1904 of 1905)

©Africa-Museum Tervuren (België)

³⁰ Devroey, Léon Dardenne, 79.

deserteerden of werden ziek achtergelaten. 'Ik moet als een ware bulldog optreden om min of meer de orde te bewaren in de troep waarmee we zijn opgescheept in het Arabische gebied.'²⁸

Nadat de expeditie bijna zeventien maanden eerder uit Antwerpen was vertrokken werd uiteindelijk Dilolo bereikt. Lemaire omschreef de aankomst van de expeditie in medische metaforen: 'Het bloed van rassen met een krachtige beschaving verspreidt zich meer en meer in de aderen van een land dat smeekt om ontwikkeling, maar dat door zijn eigen achterlijkheid uitgeteerd is geworden, verslapt, en niet in staat tot leven op een hoger plan.'²⁹ Dardenne sprak zich in minder euforische termen uit: 'Wat een teleurstelling; een moeras in de Kempen is oneindig veel mooier! De mensen komen naar ons kijken alsof we dieren zijn in

een dierentuin; het is de omgekeerde wereld van wat we vroeger zagen in het Musée Castan, toen daar negers werden ver-
toond.'³⁰

Maurice Castan was de eigenaar van het Musée du Nord dat zich in de Passage du Nord te Brussel bevond. De passage met een glazen dakconstructie werd tussen 1881 en 1882 ontworpen naar de plannen van Henri Rieck. Een passerelle verbond de twee verdiepin-

gen die plaats boden aan een restaurant en een theater waar allerlei levende tentoonstellingsobjecten werden opgevoerd. Voor een uiteenlopend publiek, waaronder Dardenne, werden er Siamese tweelingen, Australiërs, Onas-indianen en 'Hottentotvrouwen' tentoongesteld. De grens tussen populaire cultuur en wetenschap was zeer dun. De spektakels werden druk bezocht door mensen die allerlei freaks wilden bekijken, maar ook de Société d'Anthropologie de Bruxelles organiseerde er bijeenkomsten. Dit genootschap werd in 1882 opgericht door de Belgische historicus Léon Vanderkindere, bekend van zijn *Le siècle des Artevelde*, en de Brusselse artsen Emile Houzé en Victor Jacques. De Société richtte zich, naar het Franse voorbeeld, vooral op de fysieke antropologie, waarbij de vergelijking van fysieke kenmerken van verschillende rassen leidde tot het opstellen van een raciale hiërarchie.

In Dilolo werd de terugreis aangevat via de grens met Angola en het

31 Lemaire, 'L'expédition Lemaire', *La Belgique coloniale* 6 (1900), 160b. Lemaire, hs. 62.45.38, 23.

toenmalige Rhodesië. Lemaire kwam steeds vaker in conflict met zijn gidsen en kreeg af te rekenen met verzet van de dragers omwille van de harde levensomstandigheden. De karavaan werd geplaagd door honger en dorst en er werden bloem, worst, soep en blikken corned beef uitgedeeld. Desondanks stierven vier karavaanleden door fysieke uitputting, honger en ontbering. Anderen werden ziek achtergelaten of verdwenen gewoon. In zijn dagboek noteerde Lemaire op 30 september: 'De soldaat Assomba n° 13586 (Evenaar) sterft om 16 uur.'³¹ Lemaire probeerde hem tevergeefs te redden met een slok cognac, wat hem alleen maar de verdenking van hekserij opleverde. De cognac werd door de Congolezen beschouwd als een dawa of magisch medicijn. Het was niet uitzonderlijk dat Europeanen werden beschouwd als heksen en mensen uit de onderwereld. Bij een andere gelegenheid probeerde Lemaire de vrouw van een soldaat in leven te houden door kunstmatige ademhaling, het inademen van ammoniak en injecties met ether.

De zwanenzang van de fysieke antropologie

Tijdens de afwezigheid van Lemaire in Lofoi had Verdick op diens verzoek een reeks antropologische metingen uitgevoerd. Allerlei instrumenten werden gebruikt bij het opmeten van lichaamsdelen van Congolezen om te komen tot een overzichtelijke indeling van de rassen in de kolonie. Vooral de schedel werd opgemeten om zogenaamde *brachycefale* of *dolichocefale* (kortschedelige en langschedelige) rassen te kunnen onderscheiden. Het was trouwens de eerste maal dat een wetenschappelijke expeditie beschikte over dit soort instrumenten. Tevoren was men afhankelijk geweest van metingen op Congolezen die als 'living exhibits' in België verbleven op de wereldtentoonstellingen van Antwerpen in 1894 en Tervuren in 1897, waar Jacques van de Société d'Anthropologie de Bruxelles in totaal 335 individuen kon opmeten. Lemaire was daar trouwens als tolk opgetreden, vanwege zijn kennis van het Swahili.³² Bij de opening van het permanent museum werd Jacques benoemd tot conservator van de afdeling antropologie. De expeditie van Lemaire werd door Jacques aangegrepen om zijn voorlopige resultaten aan te vullen met metingen in Congo. Jacques zorgde er later nog voor dat er antropologische instrumenten naar artsen in de kolonie werden gestuurd. Hij schreef in samenwerking met het museum een bijbehorende handleiding waarin de methodes van de fysieke antropologie werden beschreven. Bij het vertrek van Lemaire was dit werk nog niet verschenen, maar het handboek van de Franse antropoloog Paul Broca, het grote voorbeeld van Jacques, behoorde wel tot de bagage.³³

Verdick legde een grote beroepsernst aan de dag en volgde getrouw de voorschriften van Broca. Toen Lemaire uit Dilolo terugkeerde had Verdick reeds vierendertig individuen opgemeten. Lemaire probeerde Verdick nog wat in te

32 V. Jacques, 'Les Congolais de l'Exposition Universelle Bruxelles - Tervueren', *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* 16 (1897) 183-244.
33 P. Broca, *Instructions générales pour les recherches et observations anthropologiques (anatomie et physiologie)*, Parijs 1879. Dit werk van Broca was het basiswerk voor antropologische metingen. V. Jacques, *Carnet d'observations ethnologiques*, Brussel 1898.

34 E. Verdic
somatiques
Hs. archief /
Tervuren, R

35 E. Coar
Haulleville
1902-1906.
Haulleville
Brussel 190
& A. de He
céramique,
36 Coart,

tomen voor de expeditie aan de terugreis begon, maar de *chef de poste* bleef met een ongekend geduld verder werken tot hij uiteindelijk honderd individuen had gevat in cijfers. Hij vermeldde datum, naam, leeftijd, geslacht, plaats van geboorte, natie, stam en beroep van elk individu. Nadien legde hij de kleur vast van haar en ogen, alsook de huidskleur van de geklede en niet geklede delen. Voorts voerde hij zevenendertig metingen uit op de schedel, het gezicht en de ledematen van elk lichaam, wat een totaal betekende van 3700 metingen. Het was de nauwkeurigste en meest volledige reeks metingen die tot dan toe was uitgevoerd in de geschiedenis van de Belgische fysieke antropologie. Zij overtrof zelfs het werk van specialisten zoals Jacques of Houzé. Na de aankomst van de expeditie in september 1900 en de terugkeer van Verdick naar België in 1901 verkeerden de Société d'Anthropologie de Bruxelles en de hele fysieke antropologie echter in een diepe epistemologische crisis, zodat de resultaten van zijn onderzoek nooit zijn uitgegeven. Reeds op het moment dat de expeditie naar Congo vertrok stond de Belgische antropologie op een kruispunt waarbij ze de Franse fysieke antropologie links liet liggen en koos voor het Engelse evolutionisme. De leidende positie binnen de antropologische wetenschap op dit kruispunt van verschillende paradigma's werd overgenomen door het museum van Tervuren.³⁴

34 E. Verdick, *Caractères somatiques des indigènes*. Hs. archief Africa Museum Tervuren, RG 664.

Museale representatie volgens het evolutionisme

De etnografische voorwerpen die door Lemaire naar Tervuren werden gezonden, gaven aanleiding tot een tweede, museale representatie van de kolonie in de metropool. De stukken werden bestudeerd door Emile Coart en baron Alphonse de Haulleville, die in 1910 Coart zou opvolgen als directeur van het museum. Het verzamelen van de materiële cultuur in Afrika werd strikt gescheiden gehouden van de analyse van de stukken. De kamergeleerden in Tervuren hielden zich vooral bezig met de thematische en geografische classificatie en de vergelijkende studie van de materiële cultuur, in wat een poli-etnografie werd genoemd. Men classificeerde de stukken volgens twaalf regio's en twaalf groepen: voeding, kleding, behuizing, jacht en visvangst, cultuur, navigatie, handel, industrie, oorlog, 'état de société', kunst en religie. Alleen de twee laatste categorieën werden het onderwerp van een monografie van de hand van Coart en De Haulleville.³⁵

De classificatie van de voorwerpen diende volgens Coart uit te gaan van de feiten, in plaats van een bestaand denkkader aan de data op te leggen. 'Wanneer men begint met de studie van de Congolese etnografie, moet men zich eerst in het algemeen los maken van ieder vooropgezet denkbeeld (...) en zich zo goed als mogelijk op het standpunt stellen van de autochtonen.'³⁶ De gedachte dat de materiële cultuur vanuit een endogeen standpunt diende te worden benaderd, was voor die tijd een zeer vernieuwende theorie, maar in werkelijkheid bleef Coart

35 E. Coart & A. de Haulleville, *Les arts*, Brussel 1902-1906. E. Coart & A. de Haulleville, *La religion*, Brussel 1902-1906. E. Coart & A. de Haulleville, *La céramique*, Brussel 1907.
36 Coart, *La religion*, 209.

37 B. Kirshenblatt-Gimblett, *Destination culture. Tourism, museums and heritage*, Berkeley 1998, 17-78.

38 G.W. Stocking Jr., *After Tylor. British social anthropology 1888-1951*, Londen 1996.

denken vanuit een zeer etnocentrisch perspectief. Coart was zich terdege bewust van die tekortkoming, maar weet deze aan het feit dat de objecten waren bijeengebracht door niet-professionele verzamelaars, zoals Lemaire, die te weinig aandacht hadden voor de lokale betekenis. De objecten werden uit hun kontekst losgemaakt en in het zeer westerse denkkader van het evolutionisme ingepast.³⁷

In dit vage en soms onsamenhangende discours ging men uit van een progressieve menselijke evolutie, die werd ingedeeld in hiërarchisch opeenvolgende stadia van ontwikkeling. In theorie werd de these verdedigd, dat elke cultuur kon opklimmen tot de hoogste toppen der beschaving, maar alleen de complexe Europese cultuur had reeds alle stadia doorlopen en werd als het na te streven model voorgesteld. Culturele verschillen met minder beschaafde volkeren werden verklaard door het ongelijke tempo waarin de vooruitgang plaatsvond. De grondlegger van het evolutionisme, de Brit Edward B. Tylor, veronderstelde bovendien het bestaan van een psychische eenheid van de mens, zodat in alle tijden en plaatsen dezelfde wetten van de geest functioneerden. Zo werden Congolezen bijvoorbeeld beschouwd als hedendaagse vertegenwoordigers van de reeds uitgestorven primitieve rassen in Europa.

Ondanks het feit dat het evolutionisme in het begin van de twintigste eeuw in Groot-Brittannië reeds theoretisch was ondergraven, werd dit referentiekader overgenomen in Tervuren.³⁸ Coart en De Haulleville bleven er van overtuigd dat de Congolezen onbewust bepaalde wetten van een algemene orde volgden. Ook de materiële cultuur zou zich wereldwijd hebben ontwikkeld volgens opeenvolgende ontwikkelingsfasen die werden gekenmerkt door bepaalde materialen, vormen en kleuren. Primitieve typen zouden zich via geleidelijke veranderingen tot complexe vormen hebben ontwikkeld. De oorsprong van de blaasinstrumenten werd bijvoorbeeld gezocht in een holle boomstam of een dierengewei. Het kopiëren van elementen uit de natuur leidde tot de uitvinding van de hoorn. De fluit met zeven verschillende toonhoogtes, die Lemaire had verzameld, werd gezien als een voorwerp uit een verder gevorderde evolutiefase.

Evolutionisten beschouwden de materiële cultuur als de sleutel tot het vastleggen van evolutiestadia. Congolese etnografica werden vergeleken met prehistorische vondsten uit Europa en archeologische vondsten uit de Griekse, Romeinse en Gallische cultuur. Een gelijkvormigheid in de zichtbare materiële cultuur leidde tot de veronderstelling van een overeenkomst in de niet-materiële cultuur. Hierdoor werden primitieve volkeren, zoals de Balamotoas, die zich in dezelfde fysieke ruimte bevonden als de Europese observator, in een andere tijd gesitueerd alsof het 'holbewoners' betrof. Er werd aangenomen dat men door zich geografisch te verplaatsen studie kon maken van de levenswijze van de primitieve rassen die ooit onze eigen streken bevolkten. 'Bij hen vindt men deze nijverheid volop beoefend in een laag stadium van ontwikkeling, en men kan aan den lijve kennis maken met bijzondere aspecten van technieken en levenswijzen, die bij

39 Co

40 F.H. of puel illustra growth (red.), of the Ethnol of the stitutie hingto H. Hol pottery United Powell annual of Am the sec sonian Washi 237-41 que, 18 C.A. K reflecti Northe Seattle.

42 W.I the scie Germa. York 15

39 Coart, *La céramique*, 2.

40 F.H. Cushing, 'A study of pueblo pottery as illustrative of Zuñi culture-growth', in: J.W. Powell (red.), *Fourth annual report of the Bureau of American Ethnology to the secretary of the Smithsonian Institution, 1882-83*, Washington 1886, 467-521. W. H. Holmes, 'Aboriginal pottery of the Eastern United States', in: J.W. Powell (red.), *Twentieth annual report of the Bureau of American Ethnology to the secretary of the Smithsonian Institution, 1898-99*, Washington 1903, 1-237. 41 Coart, *La céramique*, 18. E. Schildkrout & C.A. Keim (red.), *African reflections. Art from Northeastern Zaire*, Seattle/New York 1990.

42 W.D. Smith, *Politics and the sciences of culture in Germany 1840-1920*, New York 1991.

ons in soortgelijke vormen teruggaan tot prehistorische tijden. Dit toont duidelijk aan hoezeer, bij dit soort vraagstukken, een beredeneerde kennis van het heden kan bijdragen tot het inzicht in het verleden.³⁹

De Congolese materiële cultuur werd ook vergeleken met etnografica uit de Verenigde Staten, Australië en Egypte. Volgens Coart en De Haulleville ontwikkelde de mens zich overal volgens een identiek patroon, wat leidde tot dezelfde uitvindingen in geografisch gescheiden gebieden. De evolutie van de Congolese etnografica werd uitgelegd aan de hand van antropologische studies van William H. Holmes en Frank H. Cushing over indiaanse materiële cultuur. De collectie van Jean Capart, de bekende Belgische egyptoloog en conservator van het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, werd bestudeerd in de zoektocht naar ontwikkelingsfasen.⁴⁰ Oud-Egyptische vormen en productietechnieken werden gezien als een tussenstadium in de ontwikkeling van de (materiële) cultuur van indianen, Afrikanen en Australiërs tot de complexe Europese cultuur. Men was er van overtuigd dat de autonome evolutie van Afrika uiteindelijk zou leiden tot het ontstaan van Europese vormen. Uit een studie van pijpenkoppen bijvoorbeeld bleek dat de Congolezen via transformaties en een 'natuurlijke ontwikkeling die zich ter plaatse voltrekt', in staat waren een overgang te verwezenlijken naar het Europese model. De vraag kan natuurlijk worden gesteld in welke mate er hier sprake was van een lokale industrie die Europese modellen nabootste met oog op een attractieve handel.⁴¹

Het fenomeen van vergelijkbare culturele kenmerken in geografisch verspreide regio's werd echter ook verklaard door migratie en culturele uitwisseling. De Tervurense museumantropologen aanvaardden de idee van diffusie zonder de theorie van de onafhankelijke uitvinding te verlaten. Ontlening stond evolutie niet in de weg, al bedierf het wel de eenvoud van de ontwikkelingsfasen. Diffusionistische argumenten werden vooral ingeroepen om spectaculaire technische ontwikkelingen in Afrika te duiden die het evolutionistische civilisatiemodel ter discussie stelden. Congolezen zouden bijvoorbeeld nooit zelfstandig tot de uitvinding van muziekinstrumenten en het ijzersmelten zijn gekomen. Deze technische hoogstandjes, die ook de fascinatie van Lemaire hadden opgewekt, werden verklaard door de invloed van Egypte. Er werd aangenomen dat de Oud-Egyptische cultuur zich door (in)directe contacten via het huidige Soedan, Ethiopië en Somalië had verspreid over het Afrika ten zuiden van de Sahara.⁴²

Het evolutionisme diende als referentiekader waarbij de feitelijke informatie alleen werd ingepast in de theorie, zonder dat deze op haar inherente waarde werd getest. De stukken, die onder andere door Lemaire waren verzameld, werden in reeksen tentoongesteld, die de ontwikkeling van bepaalde voorwerpen moesten aantonen. Hierbij werd zeer weinig rekening gehouden met lokale Afrikaanse betekenissen of een historisch kader. De koloniale context waarin de etnografica waren bijeengebracht verschoof eveneens naar de achtergrond en

werd vervangen door een technische discussie over evolutiestadia. Labels gaven slechts beperkte informatie, waardoor de negatieve aspecten van de kolonisatie zoals conflicten, ziekte, dood en geweld werden vergeten.

De geordende collectie in Tervuren was een complex geheel van tonen en verbergen. Ze exposeerde een gestileerd beeld van de werkelijkheid, dat vandaag zeer bevreemdend overkomt, maar constructief werkte voor de koloniale identiteit. De reddende leugen, die ook aan het werk was tijdens de redactie van Lemaire's dagboek, vormde immers een antwoord op het gevoel van verwarring dat de kolonisatie met zich meebracht. De processen van fragmentarisering werden gecompenseerd door de creatie van een continu, lineair en integrerend verhaal in het museologische landschap.*

* Met dank aan Prof.dr. Filip De Boeck en Prof.dr.em. Jan Vansina voor het nalezen van het manuscript.

